

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.157>

UOT: 94

Fatimə Qəhrəmanova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26

e-mail: fatimagahramanova1@gmail.com

KİTABIN TARİXİ: KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ

Xülasə

Bəşəriyyət tarix boyu biliklərin qorunması və ötürülməsi üçün münasib yazı materialı axtarışında olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə istifadə edilən yazı materialları həm istehsal imkanları, həm də iqtisadi və texnoloji şərtlər baxımından daim təkmilləşdirilmiş, çətin əldə olunan və baha başa gələn materiallar tədricən daha əlçatan və praktik vasitələrlə əvəz edilmişdir. Məqalədə kitabın ilkin formalarından başlayaraq müasir formasına qədər keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salınır. Eyni zamanda, ümumi kitab tarixi fonunda Azərbaycan kitabının formalaşma xüsusiyyətlərinə də toxunulur.

Açar sözlər: kitabın tarixi, gil lövhələr, papirus, perqament, kağız, elektron kitab

Giriş

Bəşər tarixində bilik həmişə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qədim dövrlərdə insanlar yalnız biliklərin şifahi ötürülməsi ilə kifayətlənmiş, məlumatların daha etibarlı şəkildə qorunmasına ehtiyac duyurdular. Şifahi yolla ötürülən tarixi faktlar, miflər və hadisələr zaman keçdikcə təhrif olunur və unudulurdu ki, bu da biliklərin yazılı şəkildə qeydə alınmasına tələbat yaradırdı.

Biliklərin daha geniş kütlələr arasında yayılması və sonrakı nəsillərə ötürülməsi üçün onların uzun müddət keyfiyyətini itirmədən saxlanması, asan və qısa müddətdə hazırlanması, iqtisadi baxımdan əlçatan olması və fiziki cəhətdən az yer tutması kimi tələblər meydana çıxmışdı. Bu tələblər yeni yazı materiallarının və onları hazırlayan texnologiyaların yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur.

Qədim insanların təxminən 5-6 min il əvvəl qayalar və mağara divarları üzərində müxtəlif təsvirlər vasitəsilə məlumatları qeydə almaları kitabın yaranması istiqamətində atılmış ilkin addımlar kimi qiymətləndirilə bilər. Bu təsvirlərdə onların həyat tərzini, ov prosesi və gündəlik fəaliyyətlərinə dair səhnələr əks olunurdu. Hərçənd bu cür təsvirlər müəyyən dərəcədə davamlı olsa da, məlumatların sistemli və rahat şəkildə ötürülməsi baxımından əlverişli deyildi. Bu səbəbdən insanların yeni və daha münasib yazı materiallarına ehtiyacı yaranmışdı.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qədim insanların istifadə etdiyi yazı materialları arasında ən uzunömürlüsü və ən geniş yayılanı gil lövhələr olmuşdur. Eramızdan əvvəl IV minillikdən başlayaraq Qədim Mesopotamiyada insanlar yumşaq və nəm gil lövhələr üzərinə işarələr və müxtəlif simvollar çəkərək məlumatları qeydə alırdılar. Bu üsulla üzərinə yazı yazılmış lövhələr daha sonra bişirilərək möhkəm hala gətirilirdi. [7, s.8]

Qədim dövrdə Aşşur padşahlarının zəngin kitabxanaları və arxivləri əsasən gil lövhələrdən ibarət idi. Bunlardan ən böyüyü və ən zəngini Aşşurbanipalın kitabxanası hesab olunur. Bu kitabxana XIX əsrin ortalarında Britaniya arxeoloqları tərəfindən kəşf edilmişdir və orada tapılan 30 mindən çox gil lövhə hal-hazırda Britaniya muzeyində qorunub saxlanmaqdadır. Həmin lövhələr başqalarından gilin incəliyi, yazılarının daha aydın və zərif olması ilə seçilir. [8, s.16] Bundan əlavə, Aşşurlar, Babillər və Şumerlərə aid digər iri kitabxanaların mövcudluğu da məlumdur. Bu

kitabxanalarda mixi yazı ilə yazılmış gil lövhələrin istehsalı davamlı şəkildə həyata keçirilmişdir. Gil lövhələr üzərində qeyd alınan mətnlər qədim sivilizasiyaların hüquqi, dini, ədəbi və elmi biliklərinin gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. Bu lövhələr arasında Şumerlərin “Gilqamış dastanı” və Babil dövlətinə aid “Hammurapi qanunları” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gil lövhələr əsasən Qədim Şərq ölkələrində geniş yayılsa da, Qafqaz ərazisində də onlara rast gəlinmişdir. XX əsrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində mixi yazılı gil lövhələr aşkar edilmişdir. Lakin Qafqazda gil lövhələrdən ibarət iri kitabxanaların mövcudluğu haqqında məlumatlar qeydə alınmamışdır [2, s.10]. Gil lövhələr ağırlıq və ölçü baxımından əlverişli olmadığından onların bir yerdən başqa yerə daşınması həmişə mümkün olmurdu. Həmçinin onların nüsxələrini çoxaltmaq da qeyri-mümkün idi. Bu məhdudiyətlər insanların daha yüngül, davamlı və istifadəsi rahat olan yazı materialları axtarmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə yazı materiallarının təkamülü prosesi davam etmiş və yeni materiallar meydana çıxmışdır. [4]

Eramızdan əvvəl IV–III minilliklərdə qədim misirlilər yazılarını qeydə almaq üçün papirus adlanan xüsusi yazı materialından istifadə etmişlər. Nil çayı ətrafında bitən papirus bitkisindən hazırlanan bu material kitabın ilkin formalarının yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Papirus vərəqləri əvvəlcə müəyyən ölçülərdə kəsilir, daha sonra bir-birinə yapışdırılaraq istənilən uzunluqda zolaqlar halına salınır və rulon şəklində saxlanılırdı.

Bir papirus rulonunun uzunluğu adətən 6-10 metr aralığında olsa da, uzunluğu 100 metrə çatan rulonların mövcudluğu da məlumdur. Rulonlar oxunarkən tədricən açılır və yazılar ardıcılıqla üzə çıxırdı. Bu kitablarda mətnlər sütunlara bölünürdü ki, bununla da, kitab müəyyən mənada səhifələrə ayrılmış olurdu; rulon açıldıqda sütunlar yanaşı olaraq görünürdü. Papirus rulonları əsasən gil qablarda və ya taxta qutularda saxlanılırdı. Rulonun xarici hissəsi zamanla aşınmaya məruz qalacağından o, çox vaxt daha yaxşı materialdan hazırlanırdı və ya örtüklə qorunurdu.

Papirusdan hazırlanan kitablardan bir qismi dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim Şərq xalqlarının, eləcə də antik Yunan və Roma mədəniyyətlərinin zəngin ədəbi irsi, o cümlədən Homerin məşhur poemaları bu qəbildəndir. [2, s.10] Azərbaycanda isə papirusdan istifadə edilməsi ilə bağlı məlumat mövcud deyil. [1, s.49]

Papirus Nil çayı ətrafında bitən bitkidən əldə edildiyindən, digər bölgələrdə yaşayan xalqlar bu materialdan istifadə baxımından Misirdən asılı vəziyyətdə idilər. Həm də papirus kövrək material olduğundan asanlıqla zədələnir, ovulub tökülürdü. Buna görə də daha möhkəm, keyfiyyətli material axtarmaq zərurəti yaranmışdır.

Eramızdan əvvəl II əsrdə ilk dəfə Kiçik Asiyanın Perqam şəhərində müxtəlif heyvanların dərisindən xüsusi texnologiya ilə yeni yazı materialı hazırlanmışdır. Bu material şəhərin adına uyğun olaraq perqament adlandırılmışdı. Papirusdan daha möhkəm, bükülə bilən, cırılmayan perqament heyvan dərisindən əldə olunduğundan daha əlçatan idi. Perqamentin geniş yayılmasına səbəb olan amillərdən biri də papirusdan fərqli olaraq, yazının üzərindən asanlıqla silinə bilməsi idi. Məhz buna görə də, perqamentlər arasında, xüsusən də, orta əsrlərdə materialın baha olduğu dövrlərdə palimsestlərə (orijinal mətnin silinib, üzərinə yeni yazının yazıldığı vərəqlərə) rast gəlinir. [8, s.23]

Palimsestlər yalnız qənaət üsulu kimi deyil, həm də mədəni transformasiyanın göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Bir mətnin silinərək digər mətnlə əvəz olunması dövrün ideoloji və dini prioritetlərini əks etdirirdi. Bəzi hallarda fəlsəfi və ya elmi mətnlərin üzərinə dini mətnlərin yazılması baş verən dəyişikliklərin maddi sübutu kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə də palimsestlər xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Yeni texnologiyalar vasitəsilə silinmiş alt mətnlərin oxunması mümkün olmuşdur. Bu üsullar sayəsində uzun müddət itirilmiş hesab edilən bir sıra qədim mətnlər yenidən elmə qaytarılmışdır. Beləliklə, palimsestlər kitab tarixində yalnız texniki hadisə deyil, həm də mədəni yaddaşın çoxqatlı strukturunu nümayiş etdirən unikal mənbə kimi dəyərləndirilir.

Əvvəllər məktublar, rəsmi sənədlər və digər vacib kiçikhəcmli yazılar üçün istifadə edilən perqamentdən sonradan kitab materialı kimi istifadə olunmağa başlandı. Təxminən üç əsr ərzində papirusla rəqabət apardıqdan sonra perqament papirusu tədricən əvəz etmişdir. Perqamentin hər iki üzünə yazı yazıla bildiyi kəşf olunduqda isə papirusun dövrü, demək olar ki, bitdi.

Papirusdan perqamentə keçid yalnız texniki zərurət deyildi, həm də iqtisadi və siyasi faktorlarla bağlı idi. Papirus istehsalı əsasən Misirin nəzarətində idi və onun ixracı müəyyən dövrlərdə məhdudlaşdırılırdı. Bu isə digər mədəni mərkəzləri alternativ material axtarmağa vadar edirdi. Perqamentin yerli istehsal imkanlarına malik olması kitab istehsalında asılılığı azaltdı və yazılı mədəniyyətin coğrafi yayılmasını sürətləndirdi.

Beləliklə, perqamentin yayılması kitabın müxtəlif regionlarda müstəqil şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Bu proses yazı mədəniyyətinin mərkəzləşmiş istehsaldan çıxaraq daha geniş coğrafiyada yayılmasına səbəb oldu. Nəticədə kitab yalnız bir sivilizasiya məhsulu olmaqdan çıxarılıb, müxtəlif mədəniyyətlərdə paralel şəkildə formalaşmağa başladı.

Azərbaycanda da perqamentdən yazı ləvazimatı kimi istifadə edilmişdir. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda perqament üzərində üç əlyazma (misa olaraq, M-106 şifrəsi altında saxlanılan Musa Peyğəmbərin təsviri) saxlanılır. [1, s.50]

Kitab forma olaraq indiki halına tədricən çatmışdır. Bu yerdə ilk mərhələni kodeks təşkil edirdi. Rulon şəklində olan kitabı oxuduqdan sonra onu yenə yuxarı doğru bükmək lazım idi. Kitabda istənilən bir hissəni tapmaq üçün rulonu hər dəfə tam açmaq lazım gəlirdi ki, bu da bir məlumatı axtarmağı çətinləşdirirdi. Rulonun dəfələrlə açılıb-bükülməsi onun zədələnməsinə səbəb olurdu. Bundan əlavə, rulon iki əllə açıldığı üçün onu oxuyarkən qeydlər aparmaq da mümkün olmurdu. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün kodeks üsuluna keçildi. [7, s.13]

Kodeks forması ilk dəfə papirus vərəqlərinə tətbiq olunmuşdur. Papirus vərəqinin şaquli istiqamətdə qatlanması ilə iki səhifəlik struktur yaranırdı. Beləliklə, bu üsul bugünkü kitabın formalaşması üçün başlanğıc olmuşdur. Perqamentdən istifadə olunmağa başlandıqdan sonra perqament kodekslər hazırlanmağa başladı. Perqament əvvəlki yazı materiallarından keyfiyyət baxımından üstün olsa da, bahalı olduğundan daha münasib material axtarışı davam etmişdir.

Müasir kitabın yaranmasında mühüm ünsür olan kağızın ilkin qalıqları eramızdan əvvəl II-I əsrə aid olsa da, bu kağızın kim tərəfindən hazırlandığı məlum deyil. Buna görə də 105-ci ildə kağız istehsalı texnologiyasını təkmilləşdirən Çinli Tsay Lun kağızın ixtiraçısı olaraq tarixə düşmüşdür. İlk mərhələdə kağız hazırlamaq üçün tullantılardan istifadə edilmiş, daha sonra tut ağacının qabığı, bambuk, çətənə kimi bitkilərdən istifadə olunaraq daha keyfiyyətli kağız hazırlanmışdır.

Kağızdan həm yazı materialı kimi, həm də müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Təxminən 700 il ərzində çinlilər kağızın hazırlanması üsullarını gizli saxlamışlar. Lakin VIII əsrin ortalarında baş verən Talas döyüşündən sonra çinli kağız ustalarının əsir götürülməsi nəticəsində kağız istehsalı sirri İslam dünyasına yayılmışdır. İlk kağız istehsalı mərkəzlərindən biri Səmərqənd olmuş, daha sonra Bağdad, Dəməşq və Qahirə kimi şəhərlər bu sahədə mühüm rol oynamışdır. Abbasilər dövründə kağız dövlət idarəçiliyində, elmi və dini mətnlərin köçürülməsində geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. XII əsrdən etibarən isə kağız İspaniya və İtaliya vasitəsilə Avropaya keçmiş, burada tədricən perqamenti əvəz etmişdir. Bu proses Avropada kitab istehsalının artmasına və yazılı mədəniyyətin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu hadisə dünya mədəniyyətinin inkişafında dönüş nöqtələrindən biri olmuş, bilik və informasiya ötürülməsini daha geniş miqyasda mümkün etmişdir.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan kağız üzərində yazılmış ən qədim kitab XII əsrə aiddir. Lakin başqa ölkələrdə saxlanılan, daha əvvəlki dövrlərə aid kağız üzərində yazılmış Azərbaycan əlyazmaları da mövcuddur. [1, s.51]

Yeni eranın əvvəllərində yazı mədəniyyətində elə bir mərhələ başlamışdı ki, dünyada eyni vaxtda üç müxtəlif yazı materialı – papirus, perqament və kağız işlədilir. Hər bir regionda hansı yazı materialının istifadə olunması isə həmin ərazinin təbii şəraitindən asılı idi. Məsələn, quraq iqlimə malik olan ölkələrdə papirusa üstünlük verilirdi. Lakin elə yerlər vardı ki, orada perqament papirus və kağızdan əlverişli idi. Digər tərəfdən, papirus üçün nəzərdə tutulan mürəkkəb perqamentin nəm çəkib xarab olmasına səbəb olurdu deyə perqamentdə yazmaq üçün yararlı deyildi. Beləliklə, həmin dövrdə yer üzünün yazı sivilizasiyası tarixində üç müxtəlif yazı materialı “yaşamaq uğrunda mübarizə aparırdı”. [1, s.51]

Orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlər, alimlər, üləmələr və başqaları Azərbaycan kitabının nümunələrini yaratmışlar. Azərbaycan klassikləri əsərlərini yazarkən təkcə yaşadıkları məkanda

mövcud olan kitablardan istifadə etmirdilər, dünyanın müxtəlif yerlərində olan kitabları da əldə edirdilər, onları müaliə edərək faydalanırdılar. Bu barədə dahi Nizami belə yazmışdır:

*Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ,
Ərəbcə, dəricə yeri düşərkən
Buxari, Təbəri əsərlərindən
Oxudum, oxudum, sonradan da vardım.
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.*

Nizami Gəncəvi. Şərəfnamə

Əvvəllər kitablar yalnız əllə yazılırdı və bu üsulla da çoxaldıla bilirdi. VI əsrə qədər əlyazma kitablar əsasən rulon (volumen) formasında olsa da, I əsrdən etibarən, xüsusən Roma imperiyası ərazisində, cildlənmiş şəkildə hazırlanan, müasir kitabın ilkin forması hesab edilən kodekslər meydana gəlmişdi və zamanla kitabın əsas forması kimi qəbul olundu. [4, s.18]

Əlyazma kitablar gərgin və çoxcəhətli əməyin məhsulu idi. Bu kitabın üzünün köçürülüb çoxaldılmasında xeyli adam iştirak edirdi. Dövrünün naşirləri, poliqrafistləri olan bu kitab xadimləri – xəttat, müsəhhih, müzəhhib, mücəllid və səhhaflar idi.

Əlyazma kitablarının köçürülməsi xüsusi yazı bacarığına malik xəttatlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Müəllifdən sonra əsərin zəhmətini çəkən, onun təsir dairəsini genişləndirən ikinci sima xəttatdır. Keçmişdə xəttatlara katib də deyirdilər. Kitabın sonunda sifarişçinin, xəttatın adı, yazıldığı yer və tarix kimi məlumatları özündə əks etdirən kolofon – buraxılış məlumatı qeyd edilirdi. Əlyazma xəttat tərəfindən köçürüldükdən sonra müsəhhih tərəfindən yoxlanıb, düzəliş edilirdi. Kitabın bədii tərtibatı üçün müzəhhiblər tərəfindən başlıqların və sərlövhələrin qızıl suyuyla işlənməsi, böyük hərflərin ornamentlərlə bəzədilməsi həyata keçirilirdi. Həmçinin kitabın üzərində rəssamlar da işləyirdi. Kitabın cildlənməsi ilə isə mücəllid və səhhaflar məşğul olurdu. [4, s.19]

Orta əsrlərdə əlyazma kitablarının hazırlanması xüsusi mərkəzlərdə – monastır skriptoriyalarında həyata keçirilirdi. Bu məkanlarda rahiblər dini və elmi mətnləri köçürür, beləliklə, antik dövr biliklərinin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayırdılar. Əlyazma kitabların hazırlanması uzun zaman və böyük zəhmət tələb etdiyindən, bu kitablar olduqca baha olur və əsasən dini qurumlara, saraylara və varlı təbəqəyə məxsus idi.

Savadsız xalq kütlələrinin çox baha başa gələn əlyazma kitablarını əldə etmək və yararlanmaq imkanlarından məhrum olmalarını nəzərə alsaq, orta əsrlərdə ancaq “seçmə adamlar” (hökmdarlar, şahlar, xanlar, böyük var-dövlət sahibləri və elmə həris ziyalılar) üçün yazılan və üzü köçürülən kitabların nə qədər yayıldığı başa düşmək olar. [3]

Bu səbəbdən, kitab savadlılığın və sosial statusun göstəricisi kimi qəbul edilirdi. Əlyazma mədəniyyəti çap texnologiyasının yaranmasına qədər biliklərin qorunmasının əsas vasitəsi olmuşdur.

Cəmiyyətin inkişafı ilə kitaba olan tələbat da günü-gündən artırdı. Əlyazma kitablar isə xeyli zəhmət və uzun müddət nəticəsində ərsəyə gəlirdi. Mətbəənin yaranması ilə kitab istehsalı tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoydu və əlyazma dövründən çap kitabçılığı dövrünə keçid başladı.

İlk mətbəənin nə zaman və kim tərəfindən yarandığı məlum olmasa da, dünyanın ən qədim çap kitabı sayılan Almaz Sutra eramızın 868-ci ilində ksiloqrafiya üsulu ilə (ağac lövhələr üzərində oyma üsulu) Çində çap olunmuşdur. Bu üsul kütləvi kitab istehsalına imkan yaratmasa da, kitab çapı istiqamətində atılmış böyük addım idi.

Avropada isə kitab çapı üsulunun yaradıcısı XV əsrdə J.Gutenberg olmuşdur. Onun mətbəə yaratması, hərf formalarını ayrıca hazırlayıb dəfələrlə istifadə etməyə imkan verən metal hərf şriftləri tətbiq etməsi kitab tarixi üçün kağızın kəşfindən sonra ən böyük irəliləyiş sayılır. Mətbəənin istifadəyə verilməsi ilə çap prosesi mexanikləşdirilmiş və kitabların sürətlə çoxaldılmasına şərait yaranmışdır.

Gutenberg çapçılıqla bağlı fəaliyyətinə 1440-cı illərdə başlamışdır. Onun Almaniyanın Mainz şəhərində hazırladığı metal hərflərə əsaslanan çap texnologiyası kitab istehsalında inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Təxminən on il ərzində hazırladığı bu çap maşını ilə ilk olaraq bir neçə kiçikhəcmli materiallar çap etsə də, ona şöhrət gətirən 1455-ci ildə çap etdiyi 42 sətirli İncil oldu. Gutenbergin mətbəəsində İncilin həm kağız, həm də perqament üzərində çap olunmuş 180 nüsxəsi hazırlanmışdır (bəzi mənbələrdə daha az say qeyd olunub). Bu kitab Avropada “Gutenberg inqilabı” adlandırılan prosesin başlanğıcı hesab edilir və kitabların kommersiya məqsədilə kütləvi çapına yol açmışdı. [10] Hərəkətli metal hərflərdən istifadə edilməsi kitabların daha qısa müddətdə və çoxsaylı nüsxələr şəklində çap olunmasına imkan yaratmışdır. Məhz bu yenilik kitab istehsalını mexanikləşdirmiş və çap kitablarının geniş oxucu kütlələri üçün əlçatan olmasına şərait yaratmışdır. Bundan sonra kitab çapı Avropadan başlayaraq bütün dünyaya yayılmağa başlamışdır.

Mətbəə yaranmazdan əvvəl kitablar sifariş əsasında bir nüsxədə yazılır və daha sonra əl ilə köçürülərək çoxaldılırdı. Çap maşını isə kitabın çoxsaylı nəşrinin eyni anda, qısa müddət ərzində çap olunmasına şərait yaratmışdır. Əlyazma əsərlər məhdud sayda və baha idisə, çap kitabları daha geniş oxucu kütləsi üçün əlçatan hala gəlmişdi. [9]

Orta əsrlərdə kitablar yüzlərlə saatlıq zəhmətin qiymətli, nadir məhsulu idi və eyni kitabın iki nüsxəsi demək olar ki, tamamilə eyni olmurdu. Gutenbergin ixtirasından sonra isə kitablar standartlaşdırılmış və xərcləri nisbətən azalmışdır. [10]

Gutenbergin mətbəə texnologiyasının tətbiqindən sonra kitab çapı qısa müddətdə Avropanın müxtəlif şəhərlərinə yayılmışdır. XV əsrin sonlarına doğru Almaniya, İtaliya, Fransa və Niderlandda yüzlərlə mətbəə fəaliyyət göstərirdi. Çap kitablarının artması savadlılıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, elmi biliklərin standartlaşdırılmasına və universitet mühitinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Eyni mətnin çoxsaylı nüsxədə və dəyişməz formada yayılması elmi müzakirələrin genişlənməsinə imkan yaratmışdır. İlk dəfə yüzlərlə insan eyni vaxtda eyni mətni oxuma imkanı əldə etmişdir. Kitab Avropada bilik mübadiləsinin əsas vasitəsinə çevrilmişdir.

İlk çap kitabları görünüşcə əlyazma kitablara bənzəyirdi. Bəzən bu oxşarlığın oxucunu aldatmaq məqsədi ilə edildiyi düşünülərsə də, əsl səbəb kitabın başqa formada təsəvvür edilə bilməməsi və oxucunun əlyazma ənənəsinə alışmış olması idi. Kitabın görünüşü XV əsrin sonu-XVI əsrin ortalarına qədər tədricən dəyişərək, indiki kitaba oxşar forma almışdır.

1450-1500-cü illərə qədər çap olunan, əlyazma ənənələrini özündə əks etdirən kitablar “inkunabula” (lat. incunabula – beşik, başlanğıc) adlanır. Ən əski çap kitablarında çox vaxt kitab haqqında məlumat verilən ayrıca hissə olmadığından onların hansı tarixə aid olduğunu müəyyən etmək də çətin idi. Kitabların sonunda bir neçə sətirdə müəllifin adı, yazıldığı tarix, çap edildiyi yer kimi bəzi məlumatların göstərildiyi kolofon adlanan hissə olurdu. Zaman keçdikcə kitablara illüstrasiyalar, möhürlər, çap tarixi, satış yeri və b. bibliografik məlumatlar əlavə olundu. XV əsrdən etibarən kitablara bu məlumatları özündə əks etdirən başlıq (titul) səhifəsi əlavə olunmuşdur. [7, s.54-58]

1796-1798-ci illərdə Alois Senefelder daşbasma üsulu ilə kitab çapını, yəni litoqrafiyanı ixtira etmişdir. Bu üsul mətnin daş üzərində tərsinə yazılıb kağıza basılaraq köçürülməsindən ibarətdir. Litoqrafiya çap texnologiyalarının inkişafında mühüm mərhələ olmaqla, kitab və təsviri materialların istehsalında yeni imkanlar yaratmışdır.

XIX əsrdə sənaye inqilabı çap texnologiyalarının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bu dövrdə buxar mühərriki ilə işləyən çap maşınlarının yaradılması kitab və qəzet istehsalının sürətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. 1843-cü ildə Richard March Hoe tərəfindən rotasiya (silindrik) çap maşınının ixtira edilməsi çap prosesində mühüm dönüş nöqtəsi hesab olunur. Bu texnologiyada çap forması silindr üzərinə yerləşdirilir və kağız fasiləsiz şəkildə maşından keçirilərək çap edilir ki, bu da əvvəlki çap üsulları ilə müqayisədə daha yüksək məhsuldarlıq təmin etmişdir.

XIX əsrin sonlarına doğru ofset çap texnologiyası formalaşmağa başlamışdır. Bu üsulda təsvir əvvəlcə çap lövhəsindən rezin səthə, daha sonra isə kağıza köçürülür. Ofset çap texnologiyası XX əsrdə daha da təkmilləşdirilmiş və böyük tirajlı kitab və digər çap məhsullarının istehsalında ən geniş istifadə olunan üsullardan birinə çevrilmişdir.

Çap texnologiyalarının inkişafı nəticəsində kitab istehsalı getdikcə sürətlənmiş, maya dəyəri azalmış və kitablar daha geniş oxucu kütləsi üçün əlçatan olmuşdur. XX əsrdə çap sənayesində avtomatlaşdırma və yeni çap üsullarının tətbiqi kitab istehsalını daha da optimallaşdırmış, informasiya yayımını sürətləndirmişdir. Bu proseslər nəticəsində kitab artıq yalnız elmi və dini dairələrin deyil, geniş ictimaiyyətin gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Nəhayət, əsrlər boyu yol gəlmiş, günümüzədək yuxarıda qeyd olunan üsullarla yayılmış müasir dövrdə “Azərbaycan kitabı” dedikdə, həm də mətbu Azərbaycan kitabı tarixindən bəhs edən AMEA-nın müxbir üzvü, böyük kitabşünas alim Əziz Mirəhmədovun yüksək elmi dəyərə malik aşağıdakı fikirləri diqqətəlayiqdir:

“Azərbaycan kitabı” məfhumunun əhatə etdiyi nəşrləri iki əsas qrupa bölmək lazımdır: azərbaycanlı müəlliflərin kitabları və başqa milliyyətdən olan müəlliflərin azərbaycanca nəşr edilən kitabları.

Azərbaycanlı müəlliflərin özlərinin də kitabları aşağıdakı dörd qrupa bölünə bilər:

- 1) Ana dilində, Azərbaycanda çap olunanlar,
- 2) Ana dilində, Azərbaycandan kənar çap olunanlar,
- 3) Başqa dillərdə, Azərbaycanda çap olunanlar
- 4) Başqa dillərdə, Azərbaycandan kənar çap olunanlar. [3, s. 25]

Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı kitabın təkamülündə növbəti mühüm mərhələnin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Kitab artıq yalnız fiziki obyekt kimi deyil, rəqəmsal mühitdə mövcud olan informasiya daşıyıcısı kimi də mövcudluq qazanmışdır. Təbii ki, kitablar ənənəvi qaydada çap olunmağa və oxunmağa davam edir. Lakin elektron kitabların yaranması və geniş yayılması nəşr olunan kitabların çeşidinin və tirajının artmasına, eyni zamanda oxucu auditoriyasının genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Elektron kitabların ilk nümunələri çap kitablarının sürətinin rəqəmsal mühitə köçürülməsi ilə yaranmışdır. Lakin bu cür kitablarda rəqəmsal aləmin bütün imkanlarından istifadə olunmurdu. Buna baxmayaraq, onlar asan yayılması, əlçatanlığı baxımından yenə də funksional sayılırdı. Daha sonrakı dövrlərdə isə özündə video, animasiya, hiperlinklər və s. ehtiva edən elektron kitablar yaranmışdır. Həmçinin mətdə axtarış edilməsi, yazı ölçüsünün dəyişdirilə bilməsi, yazının səsə çevrilə bilməsi, yazını xəttlə və ya rənglə işarələyə bilmək kimi imkanlar yeni elektron kitabları çap kitablarının sürətindən ibarət olan ilk elektron kitablardan fərqləndirdi.

Elektron kitabların əsas üstünlüklərindən biri onların əlçatanlığıdır. Ənənəvi çap kitablarından fərqli olaraq, elektron kitablar elektron oxucular, smartfonlar, planşetlər və kompüterlər vasitəsilə yüklənərək dərhal istifadə oluna bilər. Oxucu özü ilə bütöv bir kitabxanayı daşımaq imkanı əldə edir və böyük həcmli kitabların fiziki daşınması zərurəti aradan qalxır. Elektron kitablardan istifadənin artması ətraf mühitə də müsbət təsir göstərir. Çap kitablarının istehsalı kağız üçün ağacların kəsilməsini, çap və daşınma proseslərində enerji sərfini, eləcə də köhnəlmiş kitabların utilizasiyası nəticəsində tullantıların yaranmasını tələb edir. Elektron kitablar isə rəqəmsal mühitdə yaradılaraq paylanır və kağız istifadəsini minimuma endirir.

Bununla belə, rəqəmsal dövr çap olunan kitabın gələcəyi ilə bağlı narahatlıqları da artırır. Bəziləri iddia edir ki, fiziki kitab tutmaq və onun səhifələrini çevirmək kimi hissələr rəqəmsal cihazlarla təkrarlana bilməz. Başqaları isə ənənəvi kitab mağazalarının potensial itkisindən və nəşriyyat sənayesinə təsirindən narahatdırlar. Bu da bir həqiqətdir ki, elektron nəşrlərin inkişafına baxmayaraq, ənənəvi çap kitabları hələ də öz aktuallığını və oxucu üçün xüsusi dəyərini qoruyub saxlayır. Bu baxımdan, elektron kitablar ənənəvi çap kitablarını tam şəkildə əvəz edə bilməz.

Tarix boyu kitab hər dövrün ehtiyaclarına və texnologiyanın inkişafına uyğun olaraq böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Kitabın fiziki forması dəyişsə də, onun bilik mənbəyi kimi mahiyyəti həmişə eyni qalacaqdır.

Nəticə

Kitabın tarixi bəşər sivilizasiyasının inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır. Qayalar üzərindəki ilkin təsvirlərdən başlayaraq gil lövhələrə, papirus və perqamentə, daha sonra kağızın kəşfi və mətbəənin yaranmasına qədər keçilən yol biliklərin qorunması və yayılması istiqamətində insanlığın davamlı axtarışının göstəricisidir. Çap texnologiyalarının inkişafı kitabı məhdud dairənin istifadəsindən çıxararaq geniş oxucu kütləsi üçün əlçatan etmiş, elmi, dini və mədəni biliklərin sürətlə yayılmasına şərait yaratmışdır.

Sənaye inqilabı və müasir çap üsulları kitab istehsalını daha da sürətləndirmiş, XX və XXI əsrlərdə isə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı kitabın yeni – elektron formasını meydana gətirmişdir. Forması dəyişsə də, kitab öz əsas funksiyasını – biliklərin qorunması, ötürülməsi və cəmiyyətin intellektual inkişafına xidmət etmə missiyasını qoruyub saxlamışdır. Beləliklə, kitabın təkamülü yalnız texnoloji dəyişikliklərin deyil, həm də insanlığın bilik və mədəniyyətə verdiyi dəyərin təcəssümüdür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Adilov, M. Azərbaycan paleoqrafiyası / M.Adilov. – Bakı: Elm, – 2009. – 224 s.
2. Allahverdiyev, B. Kitablara haqqında kitab / B.Allahverdiyev. – Bakı: Gənclik, – 1972. – 95 s.
3. Azərbaycan kitabı. Biblioqrafiya. Cild 1. (1780-1920). Bakı: 1963.
4. Həsənov, H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri / H.Həsənov. – Bakı: Azər nəşr, – 1989. – 255 s.
5. Çoruh, L. Dijital çağda kitabın dönüşümü // Sanat&Tasarım dergisi, – 2016. Cilt 6, №2, – s. 180-194.
6. Dalkıran, Ö. Kitabın tarixi // Türk kütüphaneciliği, – 2013. Cilt 27, №1, – s. 201-213.
7. Labarre, A. Kitabın tarixi / A.Labarre. – İstanbul: İletişim yayınları, – 2006. – 111 s.
8. Dahl, S. History of the book / S.Dahl. – New York: The Scarecrow Press, – 1958. – 279 p.
9. <https://bukitapbenim.com/kitabın-tarixi/>
10. <https://open.lib.umn.edu/mediaandculture/chapter/3-2-history-of-books/>
11. <https://www.pixartprinting.co.uk/blog/history-book/>

Fatima Gahramanova

HISTORY OF THE BOOK: FROM PAST TO PRESENT

Summary

Throughout history, humanity has continuously sought suitable writing materials for the preservation and transmission of knowledge. The materials used in different periods were constantly improved in accordance with production possibilities as well as economic and technological conditions. Expensive and difficult-to-obtain materials were gradually replaced by more accessible and practical alternatives.

This article examines the evolutionary path of the book from its earliest forms to its modern structure. It analyzes the transformation of writing materials – from stone carvings and clay tablets to papyrus, parchment, paper, and printed books – and highlights the significant role of printing technology in the dissemination of knowledge. The study also addresses the impact of industrial and digital developments on book production, emphasizing that although the physical form of the book has changed over time, its fundamental function as a medium for preserving and transmitting knowledge has remained constant.

Keywords: *history of the book, clay tablets, papyrus, parchment, paper, e-book*

*Tarix elmləri doktoru **Tahirə Həsənzadə**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*